

KÜLFÖLDI LEVELEZÉS.

I.

PÁRISI LEVÉL.

PÁRIS, 1887. nov.

(Francia nagy írók: Madame de Sévigné, Boissier Gastontól; Montesquieu, Sorel Alberttől. — Klerikalis oktatás Párisban az elemi iskoláknak államivá tétele óta.)

Szerkesztő Úr!

Mint hogy multkori levelemben megkezdettem a Hachette-czég vállalatának: a francia nagy íróknak ismertetését, bemutatva az első kötetet, melyet Simon Gyula Cousin Victorról irt, most folytatom s szólok a két következő kötetéről. A mint a kötetek egymásután jönnek, az ember annál inkább becsüli e vállalatot. Azokban rövid és mégis teljes tanulmányok vannak közölve, melyek semmi kívánni valót sem hagynak fenn. Azok elégségesek arra, hogy ismertté tegyék a mi nagy íróinkat azokkal, a kik nem ismerték, s elég kitűnők, hogy gyönyört szerezzenek azoknak is, a kik tanulmányozták, de emléküket időről-időre felújítani szeretik. Azt lehet mondani, hogy nincs bennük semmi fölösleges s minden ott van a mi lényeges. Ezzel pedig sok van mondva. A második kötet a jeles tollú író, Boissier Gaston akadémiai tag műve. Sévigné asszonyt választotta tárgyul, kiről pedig úgy látszott, hogy mindent elmondottak. Mind a mellett Boissier műve nagyon vonzó. Ő védekezik az ellen, mintha azt igényelné, hogy újat mond, de őt olvasva az embernek mégis úgy tetszik, mintha először olvasná e dolgokat. Igen, az ember tudhatja mindazt, a mit ő elmond, de oly modorban előadva még nem látta. S mégis mily szerénységgel beszél Boissier az ő művéről: „Nem keresem az újdonságot, én csak egyszerűen azokat a benyomásokat akarom leírni, melyeket bennem Sévigné asszony iratai hátrahagytak, nem tekintve, hogy vajjon nem ismétlem-e azt, a mit mások már előtttem elmondottak: ez az a módszer, melyet munkámban követni fogok.“ Mindez igaz, de mily újdonságot kölcsönöz mégis a tárgynak az a lendületesség, az a lelkesedés, melylyel azt szerző előadja!

Boissier műve három részre van osztva: a nő, az író és munkái. Az első Sévigné asszonyt azokban a viszonyokban tünteti fel, melyekben legközelebbi barátaihoz állott és a társadalmi körben, a melyben élt. Megismertet az erkölcsi és értelmi környezettel, hol hősnője lángesze kifejlődött. Mert tényleg a környezet az, mi nagy mértékben megmagyarázza azoknak a személyiségét, kik a sokaságon felülemelkedve nevet hagynak hátra. S éppen ez a kissé szigorú elvű környezet, melyben Sévigné asszony élt, magyarázza meg mindenek előtt azt, hogy benne nem volt semmi pruderie, a mit némelyek neki szemére vetettek. Nem, e tekintetben még ellenségei sem fejezték ki a legkisebb gyanút sem. Különben neki nem is volt sok ellensége, de őszinte és igaz barátjai mindenütt nagy számmal voltak. „A barátságnak annyi jeleivel találkozom, — mondotta ő — hogy csaknem megszegyenítve érzem magamat. Nem tudom, hogy mi az, a mit bennem annyira becsülnek.“ Boissier joggal teszi hozzá: „Őt szerették, mert ő is szeretett másokat; s bármit mondjanak az emberek, mégis ez a legbiztosabb eszköz a szívek megnyerésére; neki csak viszonzták azt, mivel ő ajándákozott meg másokat.“ Bizonyára nagyon érdekes lenne Boissier-t ama főbb személyiségek leírásában követni, kik az ő mindennapi életébe bévegyültek, kiket hozzá barátság csatolt; de ez igen nagy tért venne igénybe.

Sévigné asszony leveleinek nevezetessége már régóta meg van állapítva. Azok egyetlenek a maguk nemükben. S az embernek azt kell hogy kérdezze magától, hogy miért kellett a szép marquisonőnek magáról azt mondani: „hogy az ő tolla szalad s hogy ő a gyeplyót elengedi.“ Boissier e tekintetben mérsékelt véleményt nyilvánít. Ő ugyanis abban a nézetben van, hogy különbséget kell tenni az ő levelei közt, mert nem ugyanabban a modorban, írta mindenik levelét. S az lehetséges is, hogy ő nem mindig csak azokra való tekintettel írta leveleit, a kikhez intézte, következőleg ő több gondot és utánjárást fordított azokra, mint sokan vélték s maga is engedte gyaníttatni a fennebb idézett kifejezés által. Annyi bizonyos, hogy ő ifjuságától fogva tanult írni. Neki két mestere volt, korának két tudósa: Chapelain és Menage. Hogyha Chapelain értéke vitás is, de Ménage-é el van ismerve. Bármiként legyen, azok megtanították őt a francia nyelvre s azonkívül idegen nyelvekre, mint az olaszra és a spanyolra. Aztán annál többet tanult ő maga; rendkívül sokat olvasott, gyakorolta azokat a társaságokat, melyekben kora legkitünőbb szellemei találkoztak együtt. S ez magyarázatul szolgál ahoz, hogy ő oly bájos szépen írta a francia nyelvet. Leveleinek legnagyobb részét Grignan asszony-

hoz intézte, az ő leányához, a kiról egyébiránt keveset lehet tudni. Ugy látszik minden tekintetben alatta állott anyjának, nem volt oly kiváló szellem; de lehet, hogyha az ő levelei is fenmaradnak, talán más véleménnyel lennének íranta, mint így vagyunk.

Sévigné asszony leveleiből az ő kora társadalmát tanuljuk megismerni. Ő valódi fogalmat nyújt egy kor személyeiről és dolgairól, mely a miénkhez nem hasonlít. Az ő leveleiből látjuk, hogy mily távolság van amaz idő és mi időnk közt, és hogy mekkora haladást tettünk. És ebben kétségtelenül nagy haszon van. Magtanulhatjuk például, hogy a Sévigné asszony idejében az anyák gyermekeiket nem ápolták oly gondosan, mint ma teszik. Bizonyos távolságban tartották azokat magoktól. És hogyha ez nem teljes közönyösségből származott is, de nem is forró szeretetnek a jele. Azok a tudósítások, melyeket a szellemes marquisső az akkori orvosokról s életről ad, nagyon mulattatók; valamint a napi kérdésekről, például a kávé és thea, stb. használatáról valók is igen szellemesek. Még felsorolni is igen sok lenne azokat a tárgyakat, a melyekről értesít: a családi történeteket, a belső cselszövényeket, politikai és katonai ügyeket stb. Az a XVII-ik százév történelme, ha nem is történelmi formában. És e levelekből arra a következtetésre jutunk: hogy bár az akkori nemzedék sokban hasonlít hozzánk, mi mégis valamivel többet érünk, mint ők s főleg az erkölcsi szokások tekintetében; lényeges különbség van a mi korunk és az akkori kor között.

A XVII-ik száz évben — és ez egészen világos Sévigné asszony l-veleiből — két kérdésre nézve csaknem mind egyező véleményen voltak az emberek, melyekre nézve korunk szellemei megoszlanak: a politikára és a vallásra nézve. Boissier találóan mondja: „hogy Franciaország akkor szerelmes volt királyába.“ És ez igaz még a protestánsokról is, a kiket kegyetlenül üldözött. A királyt annyira tisztelték, hogy még azok is, a kik rendeletei miatt szenvedtek, nem háritották rá a felelősséget azért a kegyetlen bánásmódért, melynek áldozatai voltak. Az általános érzület ugyanaz volt a vallásban, mint a politikában. A mi ellen a komolyabb gondolkozású szellemek zavukat fölemelték, az az atheismus volt, mit bizonyít Nicole, a ki ezt írta: „A világ nagy eretneksége többé nem a calvinismus vagy lutherismus, hanem az atheismus.“ S melleleg legyen megjegyezve, igen tanulságos lenne szembeállítani a XVII-ik száz esztendő atheismussa nyilatkozatait a jelenkori atheismusséival. Ki fogna tűnni, hogy sokaknak a mi atheistáink közül nincs az a tudományok és okoskodásuk, mint a XVII-ik százév atheistáinak. A mi Sévigné asszonyt

illeti, neki volt vallása, melyet ekklekticusnak lehet mondani. Ő nagy engedményeket tett a protestansoknak a velük való vitáiban; másfelől bámulja a Portroyaliakat; szóval az ő vallásossága nem volt túlhajtott, bigodt. Ez az mi vele kápolnája főoltárára e szavakat iratja: „Soli Deo honor et gloria,“ melyek azt mutatják, hogy a szentek babonás tisztelete őt nem nagyon foglalta el. Meghalt 1696-ban, 70 éves korában, a grignan-i kastélyban leányánál. Veje, ki mellette volt az utolsó percekben, azt mondja: „hogy bátran nézett szembe a halállal és bámulatos önmegadást tanusított.“

Vajha e néhány sor, melyeket Boissier kicsiny könyve benyomása alatt irtam, kielégítő fogalmat adott legyen a valódi érdekességről, mely a tudós academicus munkájában van.

Sorel Albert tanulmánya is Montesquieu-ről igen érdekes, habár ez egészen más természetű mű. Mint minden, a mit Sorel ír, úgy e monographia is komoly modorban és stylben van írva. Szerző egyike a mi legjobb történelem- és politika-íróinknak; biztos ítélete van s finom és okos szelleme. Ő nagy mértékben birtokában van a történelemnek, annak a tudománynak, mely a tények és eszmék halmaza közt meg tudja találni az okokat, a hatásoknak gyakran oly mélységes okait, melyek a végetlenhez vezetnek vissza. Aztán még hozzá, tudja, hogyan kell vizsgálni az emberi lelkiismeretet, a melynek szerepét és munkáit tanulmányozza, s rá tud tapintani a cselekedetek rugóira, és bátorsága is van kimondani az igazságot még akkor is, mikor az nem kedvező. Az ő különböző munkái nagyon becsesek. Éppen egy ily jeles íróra volt szükség, hogy Montesquieu-ről teljes tanulmányt adjon. Az bámulatra méltóan sikerült is neki. Mindenek előtt az ember jellemével foglalkozik s azután művei vizsgálásával. Éleseszüleg elemzi és festi le Montesquieu complex jellemét, kinek stoicismussa sokban hasonlít az ő kortársa Montaigne-éhoz. Az ember tanulmányozása után, következik műveié. Először is „*Letters Persanes.*“ Montesquieu e munkájában a XV-ik Lajos korabeli embereket, dolgokat és szokásokat rajzolja, a mikor a vallásosság helyébe a vétek nyegleségét látták lépni. Sajnos, hogy Montesquieu néha igen nagy szabadságot enged magának eme kor nagyon is botrányszokásai leírásában.

Ettől eltekintve kritikája ama kor ferdeségeire, nevetséges szokásaira és vétkeire nézve nagyon igazságos és minthogy az kortársai gondolkozásának megfelelő volt, műve már az első évben 1721-

ben négy kiadást ért, nem is számítva a sok titkos, meg nem engedett utánnomást.

„Considerations sur les causes de la grandeur et de la decadence des Romains“ című munkájában Montesquieu távol maradt feladata megoldásától, mivel nem fordított elég gondot a források megvizsgálására, a melyekből merített. Igen gyakran képtelen dolgokat igazság gyanánt fogad el. E műre nézve nem tehetem, hogy ne idézzem, mit arról Sorel mond: „E könyvet egy régi templomhoz hasonlíthatni, a melynek küszöbe részben össze van romolva, a falak összehasadozva, benseje meg nyitva minden szélfuvásnak; de kerülete márványoszlopai egyenesen emelkednek fel, oszloptetői hibátlanok, fölele áll, homlokzata ép, és kellő távolságból szemlélve az épület megőrzi architecturája minden nagyszerű vonalait. A restauratio, melyet az ember a muzeumok modeljei és darabjai szerint megkíséretene, aligha meg nem ingatná ez emléket, a nélkül, hogy szépségéhez bármit is adna.“ Ez a legjobb jellemzés, mely valaha Montesquieu eme művéről iratott.

Sorel hosszasan foglalkozik az „Esprit des Lois“ című művel, mely Montesquieunek a legnevezetesebb és legfontosabb munkája, úgy történelmi, mint bölcselmi tekintetben. Világos, hogy sok dolog elavult, a mi e munkában van, de nagyobb része ma is éppen oly igaz, mint volt a 18-ik százasztendő első felében. A történelmi tudományok oly nagy haladást tettek a mi napjainkban, hogy nem nehéz kimutatni azokat a hibákat, melyeket a „törvény szelleme“ írója elkövetett; de ezek a hibák kikerülhetlenek voltak abban a korban, midőn ő művét írta. S aztán ne feledjük azt se, hogy a mikor Montesquieu élt, az írónak nem volt oly nagy szabadsága, mint ma, s érteni fogjuk azokat a kicsiny mesterséges kifejezéseket, melyeket ő inkább azért használt, hogy meghallgassák, semmint gondolatai kifejezésére. Avagy tényleg lehetett-e XV-ik Lajos uralkodása alatt a vallásról és kormányról szabadon beszélni? Vajjon a királyi censura megengedte volna-e oly gondolat kifejezését, mely a király és az egyház előjogait érintette volna? De e mű fogyatkozása mellett is számos oly lapot foglal magában, melyek erős gondolkozással és bátorsággal vannak megírva a kor számára s melyek ma is megállanak. A censura által görđített akadályok ellenére is, joggal mondja Sorel, Montesquieu „letette a gondolkozás és szólásszabadság igazi elveit.“

A türelemről irt fejezetében oly büszke gonyolódással szól az eretnokség elnyomásáról, hogy azt bámulni lehet. Hasonlóan követeli

a protestansokra nézve a nantes-i edictum visszaállítását és teljes alkalmazását. Ehez bizonyára oly bátorság kellett, a milyent nem sokan tanusítottak abban az időben, a mikor a vallási és politikai türelmetlenséghez az erkölcsök szabadossága járult.

Az „Esprit des Lois“ 1748-ban november hóban jelent meg Genfben. Nagy sikert aratott, de bírálója is sok akadt. Sorel erre nézve ezt mondja: hogy „Montesquieu sokkal nagyobb ember volt, minthogy ne legyenek irigyei. Ő sokkal inkább megtámadta az előítéleteket és neki ment bizonyos szokásoknak, sem hogy tiltakozást ne idézett volna elé. S támadta főleg a tiszta ész előítéletét és megzavarta a reformatoroknak a tabula rasáról való szép arbitriumát. A gondolkozók emez iskolája mindig lázadó volt a tapasztalattal szemben. Kárhoztatta a „törvények szellemét“, a nélkül hogy meghallgatta volna, és a történelmi módszert, a nélkül hogy alkalmazni megkísérelte volna.“ Mindenképpen igyekezett az író gondolatait értelmükből kivetkeztetni, ki aztán a helyes értelmet egy védőiratban — „Défense de l'Esprit des Lois“ — próbálta meg visszaállítani. A támadások nem hogy gyöngítették volna a munka sikerét, hanem inkább kiemelték és Montesquieu teljes mértékben örvendhetett dicsőségének, mert ő Európa bámulata közepett jut öreg korra. S nem végezhetném jobban ismertetésemet, mintha idézem ama sorokat, melyekkel Sorel végzi e tanulmányát: „Montaigne és Pascal, az önmagában megsemmisített ész és a teljesen ironicus szellem közt a tudományra nézve van egy középhely: a reflexió és common sens: ez a Montesquieu helye. Ő mindenekelőtt tiszteletreméltó társadalmi és politikai ember, a kire nézve semmi emberi nem idegen, a ki megismerni törekszik önmagát, hogy annál jobban megismerhessen másokat s megismertetni törekszik az embereket az ő helyzetükkel, hogy megtanulják azt annál jobban elhordozni. Az ő iratai fenmaradnak, mert történelmiék és mert a természet megfigyelésén alapulnak. Az ő általános nézetei igazak, ez a lényeges; hogy pedig a részletekben téved, ez csak másodrendüleg jöhet szóba.

Montesquieu szabályoknál is becsesebb dolgot hagyott hátra: egy módszert, mely lehetővé tette az ő gondolatának kifejtését és a viszonyokra alkalmazását, úgy a mint azt ő előre nem is láthatta. Mély és tartós hatást gyakorolt az ő korára s gyakorol még a miénkire is; neve kapcsolatban van amaz üdvösebb reformok legtöbbjével, melyeket egy százév óta véghez vittünk. Ő a mi nemzeti szellemünknek képviselője mindabban, mi a legszabatosabb, legszélesebb körű, legáltalánosabb és legbülcsebb.“

„A francia nagy írók“-nak éppen most kapom a negyedik kötetét, melynek czime „Georges Sand.“ E művet Caro a jeles bölcselő, a Sorbonne kitűnő tanára írta, ki ezelőtt néhány hónappal halt el. Kétséget nem szenved, hogy Georges Sand egy oly gondolkozóban, mint Caro méltó ismertetőre talált.

-- Mindenki előtt tudva van, hogy Franciaországban a népoktatás 1879. óta egészen világivá van téve, s hogy e törvény alkalmazása, főleg Párisban nagy nehézségeket támasztott. Hogy mégis keresztül vigyék, erőszakhoz folyamodtak. A párisi községtanácsnak a volt a czélja, hogy az egyházi tanítást teljesen kiküszöbölje. De az talán kevésbé ismeretes, hogy a községtanácsnak e szándéka nem sikerült. Nem rég egy munka jelent meg, mely az egyházi klerikalis tanításról ad számot az utóbbi néhány évről, s mely nem csak a párisi községtanácsot, hanem más francziát is gondolkozóba ejthet. Azt hitte volna az ember, hogy az állam azzal a nagy hatalommal, melylyel rendelkezik, eltünteti a klerikalis iskolákat. De ellenkezőleg történt. 1879-ben 144 iskolát számítottak a klerikusok. Az új törvény következtében annyira alászállott ez iskolák száma, hogy 1880-ban már csak 6 fiú és 12 leányiskolájuk volt a klerikusoknak, melyek még államivá nem tétettek volt. Azóta, hogy a harcz megkezdődött, a klerus minden módot felhasznált veszteségei pótlására. A törvény kihirdetése után két évvel már 166 magán-iskolájuk van, katolikus forrásokból teremtve. És hol találjuk ez iskolák legnagyobb részét? A külvárosrészekben, hol a munkás osztály lakik. És az eléhaladás folytonos. 1886-ban tényleg 246-ra ment iskoláik száma, összesen 70,000 gyermekkel. A róm. katolikusok buzgósága azonban nem szorítkozott csupán elemi iskolák állítására, hanem négy nagy felsőbb népiskolát is állítottak bé, valamint kereskedelmi és ipariskolákat az állam nagy iskolái mintájára. És mindezek a különböző rendű iskolák kizárólag a róm. katolikus hívek áldozatkészségéből tartatnak fenn évenként két és félmillió frankkal. E stati stikát olvasva az ember csodálkozik azon a hatalmon, mely a katolikus intézményben van, áldozatkészségükön, szivósságukon, melylyel az újkori intézményekkel szemben harcolnak. De nem kevésbé kell csodálkozni némely politikuskok esztelenségén és vakságán, kik nem látják ez intézmény hatalmát, s kik azt gondolják, hogyha a keresztet összetörik, a vallást az iskolából számüzik, már ezzel le fogják győzni a catholicismust. Az üldözés a leggyakrabban eszköz a megerősödésre. E tekintetben a történelem számos tanulsággal szolgál; sajnos, hogy a szenvedély e tanulságokból nem okul.

Az említett munka czime, melyből a fennebbi adatokat vettem: „Sept ans de guerre. L'enseignement libre à Paris de 1880 à 1886.“ Szerzője Rendu Eugen, ki régebb az egyetemnek volt főfelügyelője, de állását, a mint az 1879-iki népiskolai törvény kihirdettetett, azonnal elhagyta s most az egyházi iskoláknak a felügyelője. Teljes bizalmát fejezi ki az iránt, hogy a harc a katolikusokra jó eredménnyel fog végződni s egyenesen kimondja, hogy minél erőszakosabbnak fogja magát a párisi községtanács mutatni, annál inkább előkészíti a visszahatást, mely az ő vesztére lesz. Tartozkodom azt mondani, hogy Rendunek nincs igaza, mert számos példa áll előttünk, melyek oly következtetést bizonyos mértékben megengednek. De hogy ha az üldözés csinálja a katolikusok ügyeit, miért akarja mégis Rendu, hogy iskoláinknak nagyobb szabadság adassék, hogy azok községi jellegűek legyenek, mint az 1879-iki törvény előtt. Ő azt állítja, hogy ez csak pénzkérdés. Kétlem, hogy ez lenne az igazi ok. Avagy nem a nagy kiváltságért óhajtja, melyet a községi iskolák élveznek a gyermekeknek iskolakötelezettsége által? De akkor látnia kell, hogy ez nem lenne egyéb, mint a lelkiismeret felletti zsarnokoskodásnak máshová helyezése. Akkor a dissidenseknek, a szabad gondolkozóknak vagy másoknak éppen ugy joguk lenne tiltakozni, mint a hogy buzgó katolikusok tiltakoznak a párisi községtanács zsarnoksága ellen, mely őket arra akarná kényszeríteni, hogy gyermekeiket az ő vallástalan iskoláikba küldjék. A szélsőség minden dologbar rossz, és az igazi szabadság a kettő között van, a lelkiismeret teljes tisztelésében.

— Renan művének (*Histoire du peuple d'Israël*) első kötete megjelent. Még nem olvastam, de azt mondják, hogy nagy vitát fog felidézni, főleg az ó-szövetségi iratok szerkesztéséről való felfogásával; ez iratokat ő ugyanis nagyon régieknek tartja, mi teljesen ellenkezik a németországi és hollandi theologusok Wellhausen, Kuenen, stb. nézetével. Megteszek mindent arra nézve, hogy e munkát legközelebbi levelemben a lehető legjobban ismertethessem.

CHARRUAUD D.

II.

ANGOLORSZÁGI LEVÉL.

BELFAST, 1887. dec. 1.

(A dévai unitárius leányekklézsia megnyitása alkalmából. Andrae M. műve Servétről. A brit és külf. unitárius társulat és népszerű isteni tiszteletek. Egyházi irodalom. Spurgeon kilépése a baptista Unióból.)

Kevés dolog szerzett nekem nagyobb örömet, mint az a hír, hogy a dévai filia ekklésia megnyitott. Az *solatiuma* Dávid Ferencz szellemének, a mi a lelkiismeret és szólásszabadság minden igaz barátjában csak örömet kell hogy keltsen. A mikor olvastam ez ujdonságot, elővettem a szép fekvésű s történelmi nevezetességű vár fényképét s lelkesen az ezelőtt nyolcz évvel ott töltött perczek emlékei vonultak át. Mintegy magam előtt láttam a nagyszerű helyet s képzeletem gyönyörködve szállott annak szebbnél-szebb pontjaira. És hogyha nem lett volna is egyéb, mi emlékező tehetségre hason, ott volt a hosszú fenyő pipaszár szobám egyik szögletében elhelyezve, mely kétségtelenül mutatta nekem, hogy én valóban voltam Déván és ott barátokra, rokonlelkekre találtam. Az én kitünő házi gazdám, K. Sándor József ur bizonyára most érezni fogja jutalmát az ő igaz buzgóságának, amaz oltár felállításában, mely a tiszta vallás hirdetésére van szentelve, ama vallására, mely eme nagy igazságot prédikálja a világnak: „Egy az Isten!” Vajha Genf is követné az önök nemes példáját s egy napon unitárius egyházat alapítna a Champel-i halmon, a hol Servét, mint Ilyés, tüzes szekéren emelkedett égbe, visszahagyva az igazság köpenyét, hogy azt bátor követői felvegyék.

Servétről szólva meg kell említenem, hogy az ő pályájáról egy új és igen érdekes tanulmány jelent meg történelmi regény alakjában írva. E könyv Berlinben adatott ki Wiegandt és Griebert által Szerzője: Andrae M. Stettinből. Czime: „Ein martyreum in Genf.“ De az nemcsak utolsó napjait tárgyalja a jeles spanyolnak, hanem az ő dramaticus életének minden főbb mozzanatát, élénk és hű vonásokkal rajzolva azokat a főbb személyiségeket is, kikkel ő érintkezésbe jött. Azt lehet mondani, hogy ez népszerű nyelven való előadása amaz eredményeknek, melyeket a magdeburgi lelkész Tollin Henrik szorgalmas vizsgálódásainak köszönhetünk. Nem mondom, hogy minden részletét aláírom Andrae művének, de nekem úgy tetszik, hogy Andrae könyve teljesen érdemes arra, hogy minden nyelvre lefordíttassék, melyet az unitáriusok beszélnek.